

Németh Ferenc

∴ Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka
∴ ferenc.nemet@magister.uns.ac.rs

A NAGY HÁBORÚ VAJDASÁGI FOTÓSAI ÉS FESTŐI

Painters and Photographers of the Great War

Vojvođanski fotografi i slikari Velikog rata

Közel százhetven éve annak, hogy a világ hadszínterein megjelentek az első hadifotósok, s attól kezdődően állandó résztvevői, dokumentálói, ha úgy tetszik, szenvedő alanyai voltak minden háborúnak és fegyveres összetűzésnek. A fotótechnika és fotóeljárások fejlődése a 20. század elején már valamelyest megkönnyítette a fronton ténykedő fotográfusok munkáját, az első világháború kitörése (1914) pedig vidékünkéről is hadba szólított néhány jeles művészt, akik részint hadifotósok, részint hadirajzolók vagy hadifestők voltak. Nekik akkor kellett rögzíteniük az eseményeket, amikor azok történtek. Vagyis *tényképekkel* kellett dokumentálniuk a háború eseményeit, részleteit, borzalmait. Az igazi művészek számára szinte ellenállhatatlan volt e vizuális kihívás. Ezerszámra készültek a felvételek, rajzok, vázlatok, amelyeknek a hadicenzúrán is át kellett esniük. A cenzúra ellenére az ügyes fotográfusoknak sikerült belopniuk – egy-egy apró részlet, mozzanat révén – a világháború valós mindennapjait. Kevésbé ismert, hogy a vajdaságiak közül a verbászi Pechán József, a nagyikindai Zádor István, a zombori Bosnyák Ernő és számos amatőr is vállalta e frontmunka veszélyeit és fáradalmait. Tevékenységük nyomán fontos, eddig jórészt ismeretlen anyag maradt fenn a Nagy Háborúról fotóban, rajzban, festményben. E tanulmány az első világháború centenáriuma kapcsán eleveníti fel néhányuk háborús munkásságát.

Kulcsszavak: első világháború, hadifotósok, hadirajzolók, hadifestők, Pechán József, Zádor István, Bosnyák Ernő

FOTÓ- ÉS KÉPZŐMŰVÉSZEK A HARCTÉREN

Az első jegyzett hadifotós, akinek neve már feledésbe merült, s aki amerikai csapatokhoz volt beosztva, 1846 és 1848 között Mexikóban készítette az első háborús dagerrotípiákat (ANONIM 2014). Az ő felvételei – a bonyolult terepi felszerelés és a hosszú expozíció miatt – még igazi technikai bravúrnak számítottak. Néhány évvel később, a krími háborúban (1853–1856) bukkant fel a név szerint is ismert, *A halál völgyének árnyéka* című felvételéről legendássá vált hadifotós, Roger Fenton, aki e műfaj igazi úttörője volt (uo.). Képeinek nemcsak

dokumentumjellege van, hanem művészi értéke is. A *halál völgyének árnyéka* voltaképpen két fotóból áll: az egyiken egy völgybe vezető kihalt út látható ágyúgolyók nélkül, a másik pedig ugyanezt az utat ábrázolja, amint roskadozik az ágyúgolyóktól. A magyarázat és a lényeg (s Fenton zsenialitása is) abban mutatkozott meg, hogy finoman érzékeltetni tudta: a két felvétel *között* történt valami. Nyilván harc és heves ágyútámadás, amely több mint kétszáz ágyúgolyóval borította be (az előző képen még kihalt) utat. Így a második képnek már komoly érzelmi töltete van, s szemlélője csak egy következtetést vonhat le: itt nemrég heves harcok folytak, erős ágyúzás, s a kihalt út azt sugallja, hogy a benne részt vevő csapatok már valamivel odébb vívják újabb csatájukat. Utánuk csak e megörökített *csendélet* maradt – ágyúgolyókkal. S ebben a nagyszerű kompozícióban benne van a háború teljes, időn kívüli definíciója is. Méltatói szerint „érzékeny utalásokkal és apró részletekkel sikerült becsempésznie mozdulatlan világába a háború minden borzalmát” (uo.). Természetesen a későbbiekben, Fenton után is készültek jeles, említésre méltó hadifotók. De a 19. század végéig a fotótechnika fejlődésének korlátai miatt ezek a háborús fotográfiák még jobbára statikusak: portrékat rögzítenek, a tábori élet mozzanatait, a háború rombolását és pusztítását, sőt beállított jeleneteket is. Objektív okok miatt nem lehettek a rohamokat és gyors csapatmozgást megörökítő „pillanatfelvételek”, amelyek majd a spanyol polgárháború és a második világháború hadifotósainak (így „a világ leghíresebb háborús fotósának”, a magyar származású Friedmann Endrének, alias Robert Capának [WHELAN 2009]) egyik fő erőssége volt. (A fotótörténészek egy része nem véletlenül állítja, hogy a hadifotózás, mint szakma, voltaképpen csak az 1930-as évek végén született meg.)

Sokak szerint a 20. század valójában 1914-ben, a Nagy Háborúval kezdődött, amely számos változást hozott nemcsak a lakosság életében, hanem a fényképek és a fotózás vonatkozásában is (STEMLERNÉ 2009: 119–131). Ekkorra már a közönség „képes tudósításokat várt a frontról” (uo.), hirtelen megnőtt a hadifotók és sajtófényképek iránti igény, ami a Sajtófőhadiszállást számos szervezési feladat elé állította. Az ő közbenjárásukra és általuk kerültek a hadszínterre „írók, újságírók, festők (rajzolóok és szobrászok) és természetesen fényképészek” (uo.), akik serényen végezték feladatukat. Külön kiemelt szerepet kaptak a haditudósítók, a fotóriporterek és hadifotósok, valamint az újság- és hadirajzolóok. Ők vizualizálták a hátszágban maradt, információra éhes, aggódo családtagoknak a fronton történeteket, dokumentálták a győzelmeket, hadi sikereket, de a háborús rombolást is. Fontos tény, hogy a hadifestőknek, hadifotósoknak és -rajzolóknak „munkáikból bizonyos számú képet le kellett adni a bécsi Hadilevéltárnak” (uo.), ugyanakkor e munkákat gyűjtötte és gyűjti ma is, a budapesti Hadtörténeti Múzeum, amelyben egyik fő területet éppen az első világháború képanyaga alkotja (BÁNFFYRNÉ 1993: 36–41). Ezek a fotók „a

valóságnak azokat a momentumait örökítik meg, amelyek a magyar katonáélettel kapcsolatosak. Harci és hadi eseményeket idéznek fel, azok színhelyeit, körülményeit, szürkeségét, szépségét, keserveit, romantikáját, drámaiságát, olykor tragikumát. Katonákat örökítenek meg, azokat az embereket, akik egy ősidők óta létező hivatást üznek: nekik állítanak emléket” (uo.). Az említettek mellett sok más fotógyűjtemény is gyűjtési körébe sorolja az első világháborús fényképeket, számos, értékes fotóanyag lappang még múzeumokban, levéltárakban, de családi magángyűjteményekben is. Vajdaságban is több első világháborús fotógyűjteményről tudunk, amelyek feldolgozásra, bemutatásra, állományvédelemre várnak. A sors iróniája, hogy nincs fotótörténeti múzeumunk, a múzeumi gyűjtés is szelektív és esetleges, ezért e becses dokumentumfotók jó része az enyészetnek van kitéve.

A fotográfia, minden kétséget kizáróan, kiemelten fontos szerepet töltött be az első világháborúban, méghozzá több oknál fogva. Mint Stemlerné Balog Ilona írja, „a fénykép besorolódott a »nagy háború« történetének forrásai közé” (STEMLERNÉ 2009: 119–131), ami jelentős dokumentáló funkciójára utal. Ugyanakkor, a fénykép a háborús propaganda eszköze is volt, különösen a sajtófotó vonatkozásában (uo.). Hiszen rendszerint a sikereket, a háborús élet kellemesebb oldalát, a győzelmeket dokumentálta, és ezzel tartotta a lelket az otthonmaradottakban. A fénykép újabb, igen fontos, első világháborús szerepköre volt a virtuális családgyesítés is: „Levetették a még teljes családot, mielőtt az apa, a fiú vagy a testvér a harctérre indult. Fényképet küldtek a távollevő katonának az itthoniakról, a fronton levő férj, apa, testvér saját és katonatársaival közös képet küldte cserébe” (uo.). A közeli hozzátartozó katonafotója rendszerint kultikus tárgy volt a családban – féltve őrzött ereklye. Gyakran egyedüli emléke is (a megőrzött levelekkel egyetemben) egy-egy derékba tört, tragikus hirtelenséggel befejeződött életpályának. Ugyanakkor (az otthonról érkezett levelek mellett) a közeli hozzátartozók fényképe volt a lövészárokban hónapokig gubbasztó katona egyedüli szellemi fogódzója, reménye. Szabadtéri és műtermi felvételeken vegyesen találjuk a katonákat a civilekkel, gyermekekkel és hitvesekkel a szabadságra hazalátogató egyenruhás családapákkal. Ez is jelképesen arra utal, s a fotók tanúsítják is, mennyire beletenyert a háború a mindennapi civil életbe, mennyire forgatta fel a családok nyugalalmát, és hozott hosszan tartó bizonytalanságot. A fénykép volt egyértelműen az az eszköz, amely a Nagy Háborúban át tudta hidalni „a szenvedés távolságát”.

Helyesen állapítja meg Dömötör István 1915-ben: „A csatamezőre többé-kevésbé minden embert elkísér az otthon, mögötte jár, mint valami láthatatlan és csalóka uszály, még pedig nem csupán lírai vonatkozásaival, amelyek a családi kötelékre tartoznak, hanem az abban hagyott foglalkozás emlékképeiben” (DÖMÖTÖR 1915).

A fronton ténykedő fotó- és festőművészeket nem könnyű behatárolni: volt belőlük sokféle. A „lövészárók-háborúban”, ahogyan még nevezték, sokan fényképeztek más-más indíttatásból. A hadifotósok hivatalból, meghatározott szolgálati utasítás alapján; a haditudósítók és fotóriporterek a Sajtóhadiszállás ellenőrzése alatt a sajtónak dolgoztak; a katonaként mozgósított fotóamatőrök, (rendszerint tiszték), saját és legközelebbi bajtársaik kedvtelésére készítettek felvételeket. A rajzolók kategóriájában dolgoztak újságrajzolók (akik munkáikkal jól kiegészítették a sajtófotó-anyagot), hadirajzolók (akiknek meghatározott katonai feladatokat kellett elvégezniük) meg tehetséges amatőr rajzolók (katonák), akik saját maguk kedvtelésére meg családtagjaik örömeire barátokoztak a vázlatfüzettel. A hadifestőkből is volt legalább kétféle: a hivatásos, katonai ellenőrzés alatt dolgozó hadifestő meg a lövészárókban meghúzódozó, tehetséges amatőr festő. S itt még nem ér véget a felsorolás: szobrászok és iparművészek is dolgoztak a hadszíntereken. Nem véletlenül állapítja meg Lyka Károly 1914-ben, hogy „ebbe a világháborúba a kultúr-világ túlnyomó része is belesodródott” (LYKA 1914). Ő jövőbelátóan ecsetelte a művészek háborús átállását, alkalmazkodását: „Az élmények, amelyeken művészeink általesnek, közvetlenség dolgában különbözni fognak. Sokuk ott küzd a csatatereken. Benne van a forgatagban, a maga szemével látja, a maga bőrén érzi a véres nyomokat, amelyeket a háború túlságosan bőven osztogat. Másik részük műhelyében rekedt. De ők is benne élnek a háborúban, óráról órára, érzik annak minden elnyomó szenzációit. [...] A nagy idők hű illusztrátorai becses munkát fognak végezni a jövőbeli historikusok számára, a művészet szekerét azonban aligha fogják előbbre tolni. [...] Bizonyos, hogy minden művésznek lesznek szomorú és lesznek heroikus emlékei, lesznek oly mélyen markoló szenzációi, amelyek különböző formában jelentkeznek majd műveiken. Igazi művész nem vethet el, nem áldozhat fel ily legszemélyesebb impressziókat” (uo.).

Így is volt: sokan nem tudtak ellenállni a háborús vizualitás kihívásainak s vagy művészként, vagy katonaként a frontra vonultak. Ott dolgozott (és harcolt) Basch Andor, Mednyánszky László, Egry József, Pörge Gergely, Zádor István és mások. De ugyancsak ott esett el többek között Sámuel Kornél, Plány Ervin és Engel Pál (LYKA 1916). Kevésbé ismert, hogy a vajdaságiak közül a verbászi Pechán József, a nagyikikindai Zádor István, a zombori Bosnyák Ernő és számos amatőr is vállalta a frontmunka és lövészárkok veszélyeit és fáradalmait. Tevékenységük nyomán fontos, eddig jórészt ismeretlen anyag maradt fenn fotóban, rajzban, festményben.

Az első világháború társadalmi értelemben komoly változásokat hozott a vajdaságiak életében is, korszakhatár volt tulajdonképpen, hiszen miközben tartott, John Kenneth Galbraith megfogalmazása szerint „századokon keresztül épült politikai és társadalmi rendszerek széthullottak – néha hetek alatt. Mások

állandó átalakulásnak indultak. Az első világháborúval az öt tartós biztonság elveszett... Kezdetét vette a Bizonytalanságok Kora” (MURAKÖZY 2004: 14).

PECHÁN JÓZSEF (1875–1922), A HADIFOTÓS, HADIFESTŐ ÉS -RAJZOLÓ

A dunacsébi születésű, Verbászon alkotó jeles festőnk, Pechán József az ecset mellett a fényképezőgéppel is barátkozott. Fényképész-tevékenységét ez ideig csak körvonalazni tudtuk (NÉMETH 2008: 57–68), viszonylag sokáig „észrevétlen” volt, fotós opusának alaposabb feldolgozása még várat magára. 1977-ben a *Híd* Pechán-száma¹ is festői opusát próbálja körvonalazni, s több szemszögből megvilágítani, akárcsak az 1982-ben megjelentetett *A két Pechán* című monográfia², amely említi ugyan Pechán József fényképész-tevékenységét, de nem részletezi. Azt követően 1986-ban Kalapis Zoltán tesz kísérletet arra – egyik hosszabb tanulmányában (KALAPIS 1986) –, hogy értelmezze és értékelje a fénykép szerepét Pechán József festészetében. Eközben érdekes példák támasztja alá, pontosabban szemlélteti (a hagyatékban felkutatott fotográfiaik alapján), hogy miként használta a művész – segédeszközként, sajátos festői „előtanulmány”-ként – a fotográfiát.³

A több száz fotográfiából álló Pechán József-féle fényképhagyaték⁴ behatóbb tanulmányozása – immár jó két évtizeddel később – újabb, talán még érdekesebb tényanyaggal szolgál a festő fényképész-tevékenységét illetően. Nos, e (töredékében is) gazdag fotóanyag elemzése megerősíti azt, hogy Pechán sokrétűen használta, alkalmazta a fotográfiát: „előtanulmányokat” készített egyes festményeihez, az első világháború idején fontos dokumentumfotókat készített, kísérletet tett a művészfotó felé (szecesszió, akt stb.), s kenyérkereset, megélhetés céljából „iparként” is üzte a fényképezetet (feleségével és fiával egyetemben). E fotográfiai sokrétősége a sokfelé tájoló művészt dokumentálja, a kíváncsi, igyekvő festőművészt, aki ebben a művészi kifejezési formában is megpróbálkozott, tegyük hozzá: nem is sikertelenül.

Miután 1893-ban, rövid külföldi tartózkodása után visszatért Palánkára (KALAPIS 1986), élete fordulóponthoz jutott: a rákövetkező öt-hat évben, a millennium táján más irányt vesz pályafutása. Mint Kalapis Zoltán írja, az az öt-hat év volt „életének egyik leghomályosabb szakasza” (uo). Fiának, Pechán

¹ *Híd*, 1977. június.

² Bela Duranci–Bordás Győző: *A két Pechán. Dva Pehana*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1982

³ Uo.

⁴ Ennek egy tekintélyes része Kókai Sándor újvidéki újságíró hagyatékából került e sorok írójának tulajdonába.

Pechán József háborús mappájából

Bélának egy későbbi közléséből tudjuk, hogy akkortájt Újvidéken időzött, ahol egy újvidéki szerb fényképésznél, a Zmaj utcában kitanulta a szakmát (uo.). Így egyes feltételezések szerint 1897-98 körül – a néhány éves újvidéki kitérő után –, Verbászon már megkezdte hivatásos fényképész-tevékenységét a Klein-kocsmá beüvegezett folyosóján (uo.). Ez a vándorfényképészek által korábban szívesen bérelt üzlethelyiség volt Pechán József első fényképésműterme. Az *Atelier del Monte*⁵, ahogyan fotóinak verzóin hirdette cégét, szecessziós grafikai megoldásban, amely minden bizonnyal saját alkotása volt. Azon olvassuk többek között, hogy műterme vállalt „fényképezést, nagyítást és portréfestést olajban és akvarellben”.⁶ Műterme megnyitásának pontos évét nem ismerjük, ugyanis a XX. század elejéig a fényképészeket művészeknek tekintették, s nem jegyezték be őket az iparosok lajstromába.⁷ Kalapis Zoltán tudni véli, hogy az említett műtermet Pechán előtt egy bizonyos Entz nevű fényképész bérelte (KALAPIS 1986). Itt mondjuk el, hogy Pechán műterme a 19. század utolsó éveiben nem volt az

⁵ Ez volt műtermének első cégjelzése, a második „Pechán József fényképészeti műterme–Újverbász” volt, amelyet az 1910-es évektől használt.

⁶ Lásd fotóinak verzóját a szerző gyűjteményében.

⁷ Szakács Margit fotótörténeti alaplívében sokkal későbbre, 1915–1920-ra teszi a Pechán-műterem tevékenységét (Szakács Margit: *Fényképészek és fényképésműtermek Magyarországon 1840–1945*. Budapest, 1997. 135.)

Pechán József: Belgrád (1916. május 29.)

egyetlen Újverbászon, hiszen az idő tájt hosszabb-rövidebb ideig ott dolgozott Julius Exner, Franz Sieber, M. és P. Gerstheimer, Óverbász szépeit pedig akkoriban Jakob Ottó fényképezte.⁸

Úgy tűnik, Pechánnak akkortájt az volt a fontos, hogy olyan állandó megélhetési forrást talált, amely közel állt a festészethez, sőt megfelelő módon kiegészítette azt.

A Klein-kocsma helyiségéből Pechán hamarosan (feltehetően 1900 táján), átköltöztette cégét a főutca másik oldalára, a katolikus templom melletti Stetzenbach-kocsmába (KALAPIS 1986). Annak udvarán a tulajdonos egy üvegezett tetejű műtermet építtetett számára (uo.). 1906-ig ott fotografálta a verbásziakat. 1906-ban azután már saját házba költözött a Pechán család, az Ivo Lola Ribar utca 34. alá (uo.). Ott, az udvari részben lévő üvegtetős műteremben kapott helyet a fényképészület (uo.). Mint Kalapis Zoltán írja, „az üvegtetőn beáramló fényt egy ideig fehér és kék függönnyel szabályozták, de csakhamar áttértek a műfényforrásra” (uo.).

Pechán fényképész-tevékenysége, miután házasságot kötött Joeckel Terézzel, már családi vállalkozássá terebélyesedett, később pedig – a két háború közötti időszakban és a második világháború után – fia, Béla tartotta a céget, aki szintén kitanulta a szakmát. Egy érdekes, 1945-ben kelt dokumentum szerint

⁸ Lásd a szerző bácskai fotótörténeti gyűjteményét.

Béla nemcsak fotografált, hanem cége fényképezőgépekkel meg alkatrészekkel is kereskedett.⁹

A bohémkedő, színészkedő, zenekarban játszó, kaszinózó és kocsmákat látogató festőművész, aki mindemellett kitartóan a képzőművészetet tekintette élet-hivatásának, jórészt feleségére alapozta cégét. Kalapis Zoltán írja: „Pecháné hamarosan átvette az üzlet irányítását, s virágzó, jól jövedelmező vállalkozássá fejlesztette: a XX. század első évtizedében a verbászi műterem volt az egyik legismertebb fényképészeti szaküzlet Dél- és Közép-Bácskában” (KALAPIS 1986).

A családi hagyomány két kamerájáról tud: egy XIX. század végi, fából készült, összecukható, szárazlemezű, „utazó” fényképezőgépről, amelytől utain sohasem vált meg, meg egy tekeresfilmes, „dobozos” Kodakról, amelyet az 1910-es évektől használt.¹⁰ Nagyjából e két készülékkel dolgozott.

Az első világháború kitörését követően „Pechán 1915. január 20-án kapott katonai behívót. Szerencséje volt. Szabadkára került, ahol Oláh Sándor (1886–1966) és Kálmán Péter (1877–1966) festőkkel meg Baranyi Károly (1894–1978) szobrász-növendékkel »szolgált« együtt. A katonáskodást 1916. május 8-án be is fejezte, ugyanis szívbántalmak miatt leszerelték. Ez azonban nem gátolta meg abban, hogy háborús festőként Belgrádba menjen. Több lebombázott utcáról készített szignált akvarellje és fotója bizonyítja, hogy mikor tartózkodott ott” (BORDÁS–DURANCI 2008: 23–24).

Fényképész-tevékenységének egy érdekes, rövid s eddig ismeretlen fejezete az első világháború pusztításának dokumentálása volt. Erről tanúskodnak fennmaradt háborús dokumentumfotói. Viszonylag rövid ideig volt ugyan a hadsereg kötelékében, ám hadifestőként, -rajzolóként – és tegyük hozzá: háborús dokumentumfotósként is –, Szabadkától Belgrádig, több más városban és faluban (Obrenovac, Zabrežje) nemcsak rajzolta a háborús pusztítást meg annak szenvedő alanyait, hanem fényképezte is.¹¹ Megrázó dokumentumfotókat hagyott hátra szétlőtt templomokról, középületekről, tisztekről, közlegényekről, sínylődő civilekről, hontalanokról...¹²

Ahogy a fényképezészek mondanák, jól kadrírozott fotókról van szó, s egyikén-másikon művésznünk is feltűnik, méghozzá annak köszönhetően, hogy fényképezőgépén volt önkioldó készülék, amely lehetővé tette, hogy exponálás előtt „belépjen” a káderbe. A fennmaradt háborús felvételek között van néhány, amely csaknem művészi színvonalú. Mindenekelőtt *A két ágrólszakadt*, a *Rőzse-*

⁹ Lásd a Vajdasági Iparkamara állagában fennmaradt úgynevezett műhelylapot Pechán Béla fényképészműterméről.

¹⁰ Uo.

¹¹ Lásd háborús fotóit a szerző gyűjteményében.

¹² Uo.

Pechán József háborús mappájából

gyűjtők meg a *Belgrádi hontalanok*.¹³ Egyéni meglátású képek ezek, olyanok, amelyeket csak egy művész szeme kadrírozhatott be s kaphatott lencsevégre.

Pechán mindenképpen tisztában volt a fotográfia művészi kifejezőerejével is, s felvételein szembeötlő a művészi törekvés, a művészi kifejezésforma keresése. Kíváncsi kísérletezés volt ez egy számára új művészi ágban. Pechán fotóit szemlélve nem tudunk szabadulni a meggyőződéstől, hogy művésznünk szívesen és gyakran „játszadózott el” a fénykép adta lehetőségekkel, a kadrírozás kombinációival meg a test fényhatásával. Különösen jó érzéke volt a figurális kompozíciókhoz, azaz a többszereplős „jelenetek” beállításához, fényképezéséhez. Felvételeinek minősége alapján a legjobb XX. század eleji bácskai fényképészek közé sorolhatjuk.

Művésznünk nemcsak a fronton, hanem verbászi műtermében is készített érdekes „háborús” fotókat a hadszíntérről hazalátogató katonákról és hozzátartozóikról. Az egyik ilyen, 1915. április 6-án készült, sokatmondó, rácsodálkozást kiváltó felvételen egy 3-4 éves szőke kislányt vett lencsevégre gyermekruháméretre szabott mundérban¹⁴, mintegy jelezve a háborúnak a családra, a gyermekekre, a civilekre gyakorolt hatását, azaz párhuzamba helyezve az ártatlan gyermek szimbolizálta békét, a harcot, erőszakot és háborút jelképező egyenruhával. Sokkal több volt ez egyszerű dokumentumfotónál.

¹³ Uo. A szerző elnevezése.

¹⁴ Lásd a szerző tulajdonában.

Az eddigi Pechán-kutatások fényt derítettek több háborús rajzra is: egykori 30×40 cm-es háborús mappájának darabjaira (BORDÁS–DURANCI 2008: 24, 81, 82). Ezekon a vázlatokon tűnik fel a romos Belgrád, katonák a harc-téren (uo.), de portrék is a budapesti Hold utcai hadikórházból, 1915 júliusából (DURANCI 1998). E rajzok közül néhány 1998 elején Szabadkán került aukcióra, több más Pechán-rajzzal együtt (uo.). Magángyűjteményekben még bizonyára lappanganak első világháborús Pechán-rajzok, -festmények és -fotók, amelyek szerencsés kezű felfedezőre várnak. Begyűjtésükkel nyernénk csak teljesebb képet Pechán első világháborús „hadi” opusáról. De még így, töredékeiben is, e háborús opusa impozánsnak tűnik, minőségesnek hat. A háború, minden kétséget kizáróan, őt is alkotásra serkentette, s az idő viszonylagos rövideje sem tudta ebben megakadályozni.

Pechán életműve, pályaképe igencsak sokoldalú volt, s fényírói tevékenysége volt az, amelyről ez idáig talán a legkevesebbet tudtunk. Holott abban is sokoldalúan megmutatta tehetségét, bizonyítva, hogy a fényképezés igenis fontos szerepet játszott festői életművében. Az nála nemcsak a megélhetés eszköze meg festészetének segédeszköze volt, hanem – fennmaradt fotóinak tanúsága szerint – önálló művészi kifejezési forma is. Ilyetén, Pechán József nemcsak a vajdasági képzőművészet történetének kiemelkedő alakja, hanem Vajdaság fotótörténetének is.

ZÁDOR ISTVÁN (1882–1963): SZÓBAN ÉS RAJZBAN AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚRÓL

Festő és grafikus volt, s pályafutása Torontál megyéből, Nagyikindáról indult. Ott született 1882-ben, s a jó hírű Jokly-nyomdászcsalád leszármazottja volt (NÉMETH 1991). A középiskolát már Budapesten végezte, s egy rövid banktisztviselői epizód után végképp a képzőművészetet választotta élethivatásul (KALAPIS 2003: 338–339). Előbb Vajda Zsigmond festészeti tanfolyamán tanult, majd Párizsban Theophile Steileinnél, végezetül Szolnokon horgonyzott le, ahol az ottani művésztelepen festegetett, végül kibontakozó életpályája során többszörösen díjazott, befutott festő lett (uo.). Kalapis Zoltán írja róla, hogy igazi eszköze nem az ecset, hanem „mégis a ceruza, a szén, a toll, a tus, a kréta. Értően kezeli a síkokat és a foltokat, de a vonal az, amivel szinte mindent ki tud fejezni” (uo.).

Az első világháborúba tartalékos hadnagyként vonult be, s katonai teendői mellett nemcsak hadirajzoló, hanem haditudósító is volt Vadász Miklóssal és Vaszary Jánossal egyetemben (KENYERES é. n.). Első háborús rajzát 1914-ben Bosanski Brodban készítette töltőtollal: montenegrói hadifoglyokról készített rajzot a vasúti pályaudvaron (KALAPIS 2003: 338–339). Később századával a Drina-völgyébe vonult, a nagy harcok színhelyére. Miután súlyosan megsebe-

sült, hadifestői státusba helyezték (uo.). Azt követően eljutott a lengyel, az orosz és az olasz harctérre is, ahol számos rajzban örökítette meg a háború helyszíneit, a katonság mindennapi életét, foglalatosságát (uo.). „Mindent le akart rajzolni, amit látott” – írta róla felesége (uo.).

Első világháborús munkáit nagy előszeretettel közölte a Lyka Károly szerkesztésében megjelenő *Művészet*, amely 1915-ben hosszabb írást is közölt a csatatéren működő képzőművészekről: Mednyánszky Lászlóról, Vadász Miklósról, Vaszary Jánosról, Bató Józsefről, Hermann Lipótról meg Zádor Istvánról is (DÖMÖTÖR 1915). Az írást több, jól sikerült Zádor-rajz illusztrálja: *Beszélgetés*, „*Deckung!*”, *Leplezett tüzérségi állás*, *Tábori őrs*, *Az inspekciós figyelő*, *Levél haza* stb. (uo.). A műértők ezeken már stílusváltást véltek felfedezni, új irányzatot Zádor István munkásságában: „Nem tudhatjuk, hogy a harctéren töltött hónapok parazsa okoz-e gyökeres változást a festő műveiben. Ha igen, akkor ez bizonyára természetes, de éppoly meglepő és új azok számára, akik Zádor István képeinek jó ismerői. Zádor ugyanis eddig oly vidékeken keresett artisztikumot, ahonnet száműzve van a mozgalmasság, a nyugalom az úr és a csönd” (uo.). Zádornak, saját bevallása szerint, csak nagy sokára jutott eszébe a fronton, hogy jó volna festeni: megihlette a boszniai táj, Szarajevó, a Drina menti hegyek szépsége, s amikor reális lehetőség adódott rá, elővette töltőtollát, és vázlatkönyvébe rajzolt (uo.).

A korabeli műértők értékelése szerint az ő számára „alapjában tájképek sorozata volt a csatatér. Amiből önként következik még egy jellege az effajta modern

Zádor István háborús mappájából

csataképeknek: a mozdulatlanság, az akció hevének hiánya, a nyugalom. Aki megnézi Zádor István rajzait, alig néhány kivétellel könnyen hihetné róluk, hogy hadgyakorlat közben csinált grafikai tanulmányok” (uo.).

Képeire, rajzaira azért sokan kíváncsiak voltak, ezért az első világháború ideje alatt Budapesten két ízben rendezett tárlatot: 1916-ban és 1918-ban a Nemzeti Szalonban és az Ernst Múzeumban tette közszemlére alkotásait (KENYERES é. n.).

Fontos és gyakran idézett munkája az *Egy hadifestő emlékei* című kötete, amelyet háborús naplójegyzetei alapján írt, s melyet 206 képpel, rajzzal illusztrált (ZÁDOR 1934). A *Magyar Iparművészet* című folyóirat is közölt róla méltatást, amelyben ezt olvassuk: „Zádor István írásművésznek éppoly kitűnő szemű és tollú, mint rajzművésznek. Könyve, mely kétszáz rajzával és lebilincselő szövegével [...] jelent meg, mintaszerű kiállításban, nagy értéke a szegény magyar bibliophil könyvtermésnek és tartalmával élesen világít rá azokra a furcsa visszasságokra, melyek minden háború velejárói” (ANONIM 1934).

Tehát szövegben és képben hatásos, tetszetős, szép kivitelezésű bibliofil kiadványban is bemutatta mindazt, amit tisztként, emberként, festőművészként az első világháborúban tapasztalt. Könyve ma is forrásértékű, az első világháború kapcsán gyakran emlegetett és idézett kiadvány. Büszkén írhatta kötete címlábjára: „Írta és rajzolta Zádor István.”

Galériák, aukciósházak árverésein, noha mind ritkábban, még fel-felbukkanak első világháborús mappájának rajzai.

BOSNYÁK ERNŐ (1878–1963) MACEDÓNIAI HADIFOTÓ-SOROZATA

Nem hagyhatjuk említés nélkül a vajdasági filmgyártás egyik úttörőjének, a zombori Bosnyák Ernőnek első világháborús munkásságát sem. Noha főképpen film- és moztörténeti vonatkozásban emlegetik, úgy tűnik, hogy (akárcsak Pechán esetében), nála is fontos, nem eléggé kikutatott tevékenység volt a fényképezés. Ezt az állításunkat az a képeslevelezőlap-nagyságú (több tíz első világháborús fotót tartalmazó) sorozat is alátámasztja, amely, szerencsés véletlen folytán, néhány évvel ezelőtt került elő egy vajdasági fotóhagyatékából.¹⁵ A képek számozottak, bizonyos rendszer szerint dokumentálnak egy adott térséget, és szemlátomást hadi célokat szolgáltak.¹⁶ Joggal feltételezhető, hogy Bosnyák Ernő a hadsereg számára készítette ezeket a felvételeket.

¹⁵ Az említett Bosnyák-album Zámbo Illés (1939–2009) fotóriporter hagyatékában maradt fenn.

¹⁶ Lásd az album fotóit.

Katonák a macedóniai harctéren

Első világháborús éveiről, tevékenységéről nem sokat tudunk. Kalapis Zoltán írja, hogy „1914-ben próbálkozott filmgyár létrehozásával, de kitört a háború, s a kért ingyenes telket sem kapta meg a várostól” (KALAPIS 2002: 154–155). Azt követően kerülhetett Macedónia térségébe, ahol fotósként, számkra ismeretlen minőségben, bizonyosan a hadseregnek dolgozott. További kutatások még bizonyára kideríthetik: Bosnyák Ernőnek is volt egy komoly első világháborús fotós opusa, s a nemrég előkerült album csak ízelítője annak, feltárára ösztönző bizonyítéka.

Az eddig elmondottak is sürgetik a további kutatásokat, gyűjteménymentő feltáráásokat, hiszen éppen az első világháború centenáriuma emlékeztet és figyelmeztet bennünket a legjobban arra, mennyire lemaradtunk az értékmentő munkával. Amiről itt szövegünk, csak a jéghegy csúcsa: számos kép, rajz, levél, napló lappang még vagy kallódik ismeretlen helyen, s kérdés, hogy feltárára kerül-e valaha. Ezeket lenne szükséges menteni az enyészettől.

E tanulmányban nem a teljesség igényével, hanem csak néhány kiemelt életpálya vonatkozásában szövegünk/szólhattunk első világháborús fotósainkról és festőinkről, de remélni szeretnénk, hogy a Nagy Háború centenáriuma egy nagyobb (kutatási) összefogásra ösztönzi majd szakembereinket. Hiszen az elmondottakból is kitűnik: feltárnivaló akad elég.

IRODALOM

- ANONIM 1934. *Zádor István: Egy hadifestő emlékei 1914–1918.* = *Magyar Iparművészet*, 1934. 7–8. sz. 161.
- ANONIM 2014. *Katonatörténelmi fotók nyomában.*(2. rész). Internetes forrás: http://www.honvedelem.hu/cikk/40940_katonatortenelmi_fotok_nyomaban_2_resz (letöltve: 2014. április 14.)
- BÁNYFY NÉ KALAVSZKY Györgyi 1993. *Katonafényképek.* = *Érték a fotóban.* Országos fotótörténeti konferencia. Tudományos Füzetek 9., Tata
- BORDÁS Győző–Bela DURANCI 2008. *Pechán József – Jožef Pehan (1875–1922).* Újvidék
- DÖMÖTÖR István 1915. *Magyar Művészek a csatatéren. Zádor István a fronton.* = *Művészet*, 1915. 1. sz. 1–48.
- DURANCI, Bela (előszó) 1998. *Pechán.* Aukciós katalógus. Szabadka
- KALAPIS Zoltán 1986. *A fénykép szerepe Pechán József festészetében.* = *Híd*, 1986. július–augusztus, 927–948.
- KALAPIS Zoltán 2002. *Életrajzi kalauz.* Ezer magyar biográfia a délszláv országokból I. (A–GY). Újvidék
- KALAPIS Zoltán 2003. *Életrajzi kalauz.* Ezer magyar biográfia a délszláv országokból III. (P–ZS). Újvidék
- KENYERES Ágnes (főszerk.) é. n. *Magyar életrajzi lexikon 1000–1990.* Javított, átdolgozott kiadás. Internetes forrás: <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/> letöltve: 2014. április 18.
- LYKA Károly 1914. *Háború és művészet.* = *Művészet*, 1914. 7. sz. 337–340.
- LYKA Károly 1916. *A harctér halottai.* = *Művészet*, 1916. tavaszi szám. 12–13.
- MURAKÖZY László 2004. *Már megint egy rendszerváltás.* Történelmi tanulságok és tanulatlanságok. Debrecen
- NÉMETH Ferenc 1991. *Adalék a bánáti nyomdászat történetéhez. A Jokly család (I–II).* = *Magyar Szó, Kilátó.* 1991. május 4, 11.
- NÉMETH Ferenc 2008. *A fényképész.* = Bordás Győző–Bela Duranci: *Pechán József – Jožef Pehan (1875–1922).* Újvidék, 57–68.
- STEMLERNÉ BALOG Ilona 2009. *Történelem és fotográfia.* Budapest
- WHELAN, Richard 2009. *Robert Capa kalandos élete.* Budapest
- ZÁDOR István 1934. *Egy hadifestő emlékei 1914–1918.* Budapest

Painters and Photographers of the Great War

It has been nearly 170 years since the first war photographers appeared on the world's battlefields, and from then on, they have been constant participants, documenters, and so to speak, endurers of all wars and armed conflicts. The development of photographic technology and processes at the beginning of the 20th century simplified to some extent their work on the battlefield. The outbreak of World War I (1914) drafted some notable artists from our region, who worked partly as war photographers, drawers or painters. Their task was to make a record of events at the time when they took place, in other words, to

document with *factual images* the events and details of war – its horrors. For genuine artists this was literally an irresistible challenge. They made thousands of shots, drawings and sketches, which also had to pass military censorship. Nevertheless, skilled photographers managed to smuggle in a few minute details of every-day life in the world war. Little is it known that artists from Vojvodina, namely József Pechán from Verbász, István Zádor from Nagyikinda, Ernő Bosnyák from Zombor, and a number of amateurs took up the perils and troubles of this fieldwork. Thanks to their work, there is a significant body of materials about the Great War, in the form of photographs, drawings and paintings, mostly unknown till today. This study aims to highlight the work of some of these artists done in the battlefields, in connection with the centenary of World War I.

Keywords: World War I, war photographers, war drawers, war painters, József Pechán, István Zádor, Ernő Bosnyák

Vojvođanski fotografi i slikari Velikog rata

Blizu sto sedamdeset godina je prošlo otkad su se na svetskim frontovima pojavili prvi ratni fotografi, i počev od onda oni su postali stalni učesnici, dokumentaristi, odnosno, po volji, trpni subjekti svih ratova i oružanih sukoba. Razvoj foto tehnika i procesa na početku 20. veka je već donekle olakšao posao fotografa koji su se angažovali na frontu, dok je izbijanje Prvog svetskog rata (1914.) dovelo do mobilizacije i nekolicine istaknutih umetnika iz naših predela, koji su delom bili ratni fotografi, a delom ratni ilustratori ili slikari. Oni su bili zaduženi da ovekoveče događaje, detalje – užase – rata. Za prave umetnike ovaj vizuelni izazov bio je skoro neodoljiv. Nastajalo je na hiljade snimaka, crteža, skica koji su trebali da pretrpe još i ratnu cenzuru. Uprkos tome, vešti fotografi su uspevali da putem nekog sitnog detalja, momenta, prokrijumčare realne svakodnevnice svetskog rata. Manje je poznato da su od Vojvođana i Jožef Pehan iz Vrbasa, Ištvan Zador iz Kikinde, Erne Bošnjak iz Sombora, kao i mnogi amateri prihvatili opasnosti i mukotrpan trud koji prate rad na frontu. Kao rezultat njihove aktivnosti u njihovoj zaostavštini razaznaje se većinom nepoznat materijal o Velikom ratu, u vidu fotografija, crteža, odnosno slika. Ova studija nastoji da povodom stogodišnjice Prvog svetskog rata oživi sećanje na ratno stvaralaštvo nekolicine njih.

Ključne reči: Prvi svetski rat, ratni fotografi, ratni ilustratori, ratni slikari, Jožef Pehan, Ištvan Zador, Erne Bošnjak

Beérkezés időpontja: 2014. 05. 04.

Közlésre elfogadva: 2014. 05. 20.